

ԵԶՆԻԿ ՔԱՎԱՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑՈՒ «ԲԱՆՆՊԱՏԱՍԽԱՆԻՈՅ ԱՌՎԱՐԴԱՊԵՏՍՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ» ԹՈՒՂԹԸ

Ստեփանոս Սյունեցին, անկասկած, Ը դարի հայ եկեղեցական մատենագրության կարկառուն դեմքերից մեկն է:

Թեև նրա գրական գործունեությամբ պրազմել են մի շարք բանասերներ¹, սակայն մինչև օրս էլ նրա մատենագրական վաստակը ամբողջությամբ չի ուսումնասիրվել և չի հրապարակվել:

Մեր այս հոդվածով ցանկանում ենք ներկայացնել նրա անտիպ գործերից մեկը՝ «Բանսյատասխան:ոյ առ վարդապետսն Աղուանից» փոքրածավալ թուղթը:

Այս թղթի մասին առաջին անգամ խոսում է հայր Գարեգին Չարքեանայանը հետևյալ բառերով. «Մոտերս ուրիշ երկու թուղթեր ալ գտնվեցան հանուն Սյունեցվոյն, մեկը գըր-

ված առ պատրիարքն Անտիոքա, և մեկալը առ վարդապետս Աղվանից, որ համառոտ գրված մըն է»²:

Հայր Գարեգին Չարքեանայանի հիշատակած թուղթը երևան է գալիս հայր Բարսեղ Սարգսյանի՝ Վենետիկի Մխիթարյան սատենադարանի հայերեն ձեռագրերի նկարագրության առիթով. «Երանելոյն քերթողի Ստեփանոսի Սինեցոյ՝ Պատասխանի առ վարդապետսն Աղուանից: Սկ. Սկիպըն և հիմն ամենայն պահոց զուրբաթ և զչորեքշաբաթ գտաք առաքելական հրամանաւն՝ յաշակերտաց Տեառն... վշ. Զի ասեր, թէ սուրբ կոյսն երեսուն ար յառաջ քան զփոխումն իւր պահեաց, սովորեցան և ալ կանայք պահեցն»³:

Խոսելով Վենետիկի նույն ձեռագրի մասին՝ հայր Բարսեղ Սարգսյանը նշում է, որ այդ արտագրել է հայր Արսեն Բագրատունին Փարիզի կայսերական գրատան հին թվահամարով հմր. 44, 45, 88 երկաթագիր ձառնտիրներից և հմր. 47 Հայսմավուրքից, որոնց մասին տեղեկություններ կարելի է ստանալ Ֆր. Մակլերի կապմած ձեռագրացուցակից⁴: Դժբախտաբար Ֆր. Մակլերի ձեռագրացուցակում տրված չեն ձեռագրերի բովանդակությունները և հետևաբար հնարավոր չէ ճշտել, թե հատկապես ո՞ր ձեռագրից է հայր Արսեն Բագրատունին ընդօրինակել Ստ. Սյունեցու մեկ հետաքրքրող թուղթը:

² Հ. Գ. Չարքեանայան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 494:

³ Հ. Բարսեղ Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, էջ 194, ձեռ. 210, ձառնտիր ԺԱ, իրն թիւ. 1352, 1824 թ., էջ 56ա—56բ: Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ, Երեւան, 1943, էջ 604:

⁴ F. Macler, Catalogue des manuscrits Arméniens et Géorgiens de la bibliothèque Nationale, Paris 1908.

¹ Գալուստ Տեր-Մկրտչեան, Ստեփանոս Իմաստասէր, Վաղարշապատ, 1902:

Սահակ վրդ. Ամատունի, Ժամակարգութեան մեկնութիւն ընդարձակ և համառոտ Ստեփանոսի Սինեցոյն ընդարձակ և նորին պատճառ հիմնարկութեան սրբոյ եկեղեցոյ, Ս. Էջմիածին, 1917:

Գարեգին կթղ. Յովսէփեան, Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղէմ, 1931: Ստեփանոսի Սինեցոյ Մեկնութիւն չորից անտարանաց, Անթիլիաս, 1951—52, (գիրքը չի հրապարակվել) և այլն:

Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորեան, Ստեփանոս Սինեցի, Պէյրութ, 1958: Նորայայտ հատուած մը Ստեփանոս Սինեցոյ Արարածոց մեկնութենէն, «Հանդէս Ամսօրեայ» 1964, 4—6, էջ 129—142: Նիւթեր Ստ. Իմաստասէր Սինեցոյ կեանքի և գրութեանց մասին, «Ա», 1965, 4—6, էջ 207—220: Ճշդումներ և յաւելումներ Ստեփանոս Իմաստասէր Սինեցոյ կեանագրութեան և գրութեանց մասին, «Ա», 1966, 10—12, էջ 437—460: Շարականներ, որ Սինեցոյ չեն պատկանիր, «Ա», 1973, 4—6, էջ 203—204: Ե դարուն երաժիշտ Ստեփանոս Սինեցի եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը վիճելի, «Ա», 1975, 4—6, էջ 164—182:

Ասատուր Մեացականյան, Ստեփանոս Սյունեցու նորահայտ տաղեր, «Բանբեր Մատենադարանի», 11, Երևան, 1973, էջ 275—290, և այլն:

1953 թ., երբ Նորայր Լալա, Պողոսյանց հրատարակում է Երուսաղեմի հայերեն ձեռագրացուցակի համառոտ տարբերակի Բ հատարը, երևան է զգալի Սա. Սյունեցու՝ Ազվանից վարդապետներին ուղղած թղթի մի այլ ձևազիր⁵։ Ցեն այդ ձևազրի նկարագրության առիթով Նորայր Լալա, Պողոսյանց տալիս է միայն թղթի վերնագիրը՝ «Երանելուն քերթողի Ստեփաննոսի Սյունեցոյ պատասխանի առ վարդապետն Աղուանից», օակայն իր մի այլ գրքում տալիս է նաև նույն թղթի սկզբածը. «Ակիբն և հիմն ամենայն պահոց զուրբաք և զչորեքշաբաք գառաք...»⁶։ Իսկ Երուսաղեմի հայերեն ձեռագրացուցակի Բ՝ քնդարձակ հրատարակության մեջ⁷ Նորայր Լալա, Պողոսյանց նշում է, թե խնդրո առարկա թուղթը տպված է «Արաբատ» ամսագրում (1917 թ., էջ 199)։ Ստուգելով այս հղումը, հաստատեցինք, որ այդ տեղ ոչինչ չկա մեզ հետաքրքրող թղթի մասին, այլ այնտեղ տպվածը Սահակ վրդ. Ամատունու հրատարակած «Ստեփաննոսի Սյունեաց եպիսկոպոսի Պատճառ հիմնարկության սրբոյ Եկեղեցւոյ» գործն է (էջ 199—204)։

Ազվանից վարդապետներին ուղղած Սա. Սյունեցու թուղթը ներկայացնելու մի փորձ է արել Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյանը իր «Ստեփաննոս Սյունեցի» գրքի «Պատասխանի առ վարդապետն Աղուանից» ենթավերնագրի տակ։ Այդտեղ նա խնդրո առարկա թղթի մասին ասում է հետևյալը. «Նոր ժամանակներու ուսումնասիրություններն կարգ մը հայ-հռոմեական եկեղեցականներ կշանան այս նամակի եղինակությունը վերագրել ուրիշի, որպեսպի կարենան ըսել թե Սա. Սյունեցի քաղկեդոնական է (տես Չափ, Բ հոտ. էջ 556—559)։ Ո՛չ, Սյունեցին գրած է խնդրո առարկա թուղթը, ինչպես կվկայեն բոլոր կենսագիրներն ու նամակին ձևազիրները, և ան քաղկեդոնիկ չէ։ Ահա փաստեր»⁸։ Այնուհետև նա մեջ է քերում «Առ Գերմանոս» թղթից երեք հատված՝ ապացուցելու համար Սյունեցու հակաքաղկեդոնական լինելը, ապա հիշում է խնդրո առարկա թղթի երկու՝ մենեսիկյան և երուսաղեմյան ձևազրերը⁹։

Ընթերցելով Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյանի ասումանշած հայր Մ. Չափյանի համապատասխան հատվածը՝ մեզ չհաջողվեց գտնել ոչ մի խոսք Սա. Սյունեցու Ազվանից ուղղված թղթի մասին։ Այնուհե քաջառապես խոսվում է Սա. Սյունեցու՝ «Առ Գերմանոս» թղթի մասին։ Այսու կողմից պետք է նշել, որ Սա. Սյունեցու՝ Ազվանից ուղղած թուղթը, ինչպես պետք է տեսնենք քիչ հետո, ոչնչով չի անհիմուն քաղկեդոնականության հետ։ Հետևաբար, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյանի «Ստեփաննոս Սյունեցի» գրքի «Պատասխանի առ վարդապետն Աղուանից» ենթավերնագրի տակ շարադրվածը, բացի վերջին հատվածից, իրականում վերաբերում է Սյունեցու «Առ Գերմանոս» թղթին։

Այսպիսով, Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյանի՝ Սյունեցու Ազվանից ուղղված թղթի ներկայացումը սահմանափակվում է այդ թղթի երկու ձևազրերի հիշատակությամբ միայն։

Եթե այս ամենի վրա ավելացնենք նաև այն, որ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ Մատենադարանի—Ե.Պ.Դ.) ձեռագրացուցակում հիշվում են ևս երկու ձևազրեր՝ հմր. 2042 (ԺԴ դ.)¹⁰ և 7443 (ԺԴ, ԺԶ դդ.)¹¹, որոնք պարունակում են Սյունեցու՝ Ազվանից ուղղած թուղթը, ապա մենք ամփոփած կլինենք այն ամենը, ինչ որ ասվել է այդ թղթի մասին հայ բանասիրության մեջ։

Սակայն իրականում ինչ է իրենից ներկայացնում Սա. Սյունեցու՝ Ազվանից ուղղած թուղթը, ինչ բովանդակություն ունի, ինչ վիճակով է մեզ հասել այն։ Ահա հարցեր, որոնց պիտի փորձենք պատասխանել մեր այս հոդվածով։

Որպեսպի մեր խոսքը ավելի առարկայական և դյուրըմբռնելի լինի, նախ զանկանում ենք այստեղ հրապարակել Սյունեցու այդ թուղթը, ըստ Մատենադարանի հմր. 2042 (էջ 304բ—305ա) = Ա, և 7443 (էջ 583բ—584ա) = Բ ձևազրերի։

Երանելուն քերթողի Ստեփաննոսի Սյունեաց եպիսկոպոսի Բան պատասխանի [ո]ղ առ վարդապետն Աղուանից՝

Ակիբն և հիմն ամենայն պահոց զուրբաք և զչորեքշաբաք գառաք առարկական հրամանն յաշակերտաց Տեառն, և զպահ տուր յառասնորդացն, և զերիս զայս ի բաց կալ

⁵ Նորայր Լալա, Պողոսյանց, Մայր Յուզակ Ձեռագրաց Սրբոց Յուզկանց, հտ. Բ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 6, ձև. 145, էջ 741բ—742ա։

⁶ Նորայր Լալա, Պողոսյանց, Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 114։

⁷ Նորայր Լալա, Պողոսյանց, Մայր Յուզակ Ձեռագրաց Սրբոց Յուզկանց, հտ. Ա, Երուս. 1966, էջ 413։

⁸ Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյան, Ստեփաննոս Սյունեցի, Պելոքս, 1958, էջ 39։

⁹ Անդ. էջ 39—40։

¹⁰ Ս. Եղանյան, Ա. Չեքուրյան, Փ. Անթրյան, Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Ա, Երևան, 1965, էջ 707։

¹¹ Նույնը, հտ. Բ, Երևան, 1970, էջ 534։

ա. Բ.—Երանելուն քերթողի Ստեփաննոսի Սյունեցու

ի կոռոց գոհից՝ և ի հեղձուցելոց՝ և յարենէ: Իսկ պահք Վարդավառին ի սրբոյն Յակոբա՝ եղեալ է, զի յայսմ տաւնի եղև սկիպբըն պատարագի մատուցանել և աղ արինել՝ ձեռամբ սրբոյն Յակոբա՝ եղբար Տեառն: Իսկ պահք Սուրբ Նշանին և Աստուածածնին՝ յորժամ սուրբ՝ առաքեալքն յերուսաղէմ ժողովեցան, յորբաթէ յորբաթ՝ անստաղութեամբ՝ ամենեքեան պահեցին յոտ[ա]նաւոր տքնութեամբ, ի պատիւ սպասաւորութեան սրբուհոյն: Եւ ապա զփայտեղէն անաթն եղ ի վերայ՝ երեսաց՝ իւրոց, աղաչանաւք սուրբ առաքելոցն: Կին մի՝, սպասաւոր սուրբ կուսին, Նոյեմվարա՝ անուն նորա, գնաց զկնի սրբոյն Թումայի ի Հնդկիս, զերեսուն ար պահէր, զի ասէր, թէ սուրբ կոյսն երեսուն ար յառաջ քան զփոխումն իւր պահեաց: Սովորեցան և այլ կանայք պահել:

Ինչպէս երևում է արդեն, այս գրությունը մեզ է հասել բավականին աղճատված և փոխված վիճակով: Այն չունի նամակին հատուկ ոչ սկիպբ և ոչ վերջ: Բացահայտ է, որ այն Ստ. Սյունեցու Աղվանից ուղղած թղթի ամբողջությունը չէ, այլ մի հատվածը միայն: Բարեբախտաբար Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում հմր. 2152-ում, էջ 247—բ, մեզ հաջողվեց գտնել Ստ. Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թղթի մի ավելի ամբողջական տարբերակ՝ «Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի, թէ ո՞րք են առաքելական պահք» վերնագրով:

Այդ տարբերակը հետևյալն է. «Հիմն ամենայն պահոց զուրբաթ և զչորեքշաբաթ գտաք յաշակերտաց սրբոց առաքելոցն՝ առաքելական հրամանաւն, և զպահս սրբոց քառասնորդացն: Եւ նախագոյն քան զսոսա ինքեանց սրբոց առաքելոցն կարգեալք զերիսս զայտոսիկ՝ ի բաց լինել ի գոհելոյ կոռոց և ի հեղձուցելոց և յարենէ, և կարևորացս յայցանէ ի բաց լինել: Իսկ պահք Վարդավառին ի սրբոյն Յակոբայ եղեալ են, և զի յայսմ զատկի՝ եղև սկիպբն պատարագի Քրիստոսի մատուցման և աղ արինութեան ձեռամբ սրբոյ առաքելոյն Յակոբայ եղբարն Տեառն:

Իսկ պահք Սրբոյ Նշանին եղեալ են ի սրբոյն Կիրղէ Երուսաղէմի հայրապետէ: Իսկ պահք սրբոյն Գեորգեայ ի սրբոյն Գրիգորէ եղեալ եղեն, տանս Հայոց: Իսկ պահք Աս-

տուածածնին Մարիամայ սրբուհոյն՝ յորժամ եղեն ժողովեալ առաքեալքն յիւրաքանչիւր վիճակաց աստուածաւորաջ սքանչելի զօրութեամբն ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ յատուր ուրբաթու ամենեքեան միաբան, նախ ինքեանք պահեցին անստաղութեամբ և յոտանաւոր տքնութեամբ մինչև ցնոյն ուրբաթ, ի պատիւ սպասաւորութեան Աստուածածնին սրբուհոյ, և ապա եղեալ անօթ փայտեղէն ի սուրբ դէման իւր սրբուհոյն՝ աղաչանօք սըրբոց առաքելոցն, զի մի եղիցին զրկեալք ի նորա սուրբ երեսացն տեսնէ, կերպացաւ և ձևացաւ պատկեր սրբուհոյն ի յանօթն փայտեղէն, նմանակերպ սքանչելեօք իբրև զիւրն իսկ զսուրբ պատկերն: Իսկ յորժամ փոխեցաւ սուրբ Աստուածածինն առ Որդին իւր միածին ի փառսն յանձառս և յանպատումս, անմահ և անապական եղեալ, դարձեալ սփռեցան առաքեալքն յիւրաքանչիւր տեղիս և քարոզեցին զպահքս զայս յիւրաքանչիւր վիճակս իւրեանց: Իսկ կին մի սպասաւոր սրբուհոյն, անուանակոչութեամբ կնոջն Նոյի, Նոյեմվարա անուն նորա, գնաց զկնի սուրբ առաքելոյն Թումայի ի Հնդկիս և անդ երեսուն օր սուրբ պահէր զպահս սուրբ Աստուածածնին: Քանզի ասէր. «Երեսուն ատուր յառաջ ասաց մեզ սրբուհին զփոխումն իւր»: Ուսան և կանայք Հնդկաց և պահեն երեսուն օր մինչև ցայսօր: Իսկ զպատկեր սրբոյ Աստուածածնին [բերեալ] եղև ի ձեռն սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի [ի Հայս] և ի կեանս իւրեանց ընդ ինքեանս պահելով: Իսկ զհետ կատարման սրբոց առաքելոցն անյայտ եղև սուրբ պատկերն և ոչ ուրեք գտանէր: Դարձեալ զկնի մկկ. ամաց անցանելոյ փոխման սրբոց առաքելոցն, յորժամ յաջորդեաց զաթոռն առաքելական սուրբն Գրիգոր, երիցս երանեալ Լուսաւորիչն Հայոց, Պարթևն մեծ, Սուրենն պաղիաւ Արշակունին յազգէ, երկատեսակ փառօք զարդարեալ. լան և վեհն ի բնաւս, որ ծնող մեր ըստ աւետարանին, որ եբաց մեզ դուռն յուսոյ ճշմարիտ աստուածգիտութեան, յետ ժէ ամի Տրդատայ կալեալ զաթոռ Հայրապետ[ո]ւթեանն յեղանել նորա ի վիրապէն, ասեն զերևումն լինել սրբոյ պատկերի Աստուածածնին սքանչելի յուսոյ ծագմամբ՝ ի գառառն Անձաւացեաց, ի խորաձոր վիմամուտ տեղիս Ոգեաց վանս տեղոյն անուանեալ կոչի: Եւ սրբոյն Գրիգորի հասեալ ի տեղին և հաստատեալ զբնակութիւն սրբուհոյն իւրով իսկ անձամբ շինեալ եկեղեցի յանուն սրբոյ Աստուածածնին: Իսկ զպատմութիւն երևման սրբոյ զպատկերին թէ ո՞րպէս կամ զիա՞րդ կամ ի ձեռն ո՞ր ու-

Պատասխանի առ վարդապետս Աղաւանից: ք. Բ.—զոհոց. գ. Ա.—հեղոցանելոյ, Բ.—հեղձուցելոյ: դ. Բ.—Յակովբա: է. Բ.—աւրինեալ: ւ. Բ.—չիք: է. Ա.—անավարտութեամբ: ը. Ա. Բ.—սրբուհոյն: թ. Ա.—ի վերա: ժ. Բ.—երեսացն: ժա. Ա.—մի ի: ժք. Ա.—Նոյնմարա:

* Պետք է լինի՝ տաւնի?

** Ձեռագրում ծագման;

յուր և կամ է՛րբ, գտանի պատմությունը մոտ ի Չեզ, ի վանդ որ Զովաթիկ կոչի, մասն ի բաղաթիկ, որ Պարտապ անունի: Ողջ լերուք ի Տէր, փշեա՛ր դմեզ թողօրս սրբութեանդ Չերոյ:

Այս դրոյդան վերջին նախադասությունը արդեն կանոնավոր նամակի վերջավորություն է: Այս տեքստի օգնությամբ արդեն լրացվում, ամբողջանում և հասկանալի են դառնում առաջին՝ համատուտ տարբերակի սղճատված մասերը: Թեև այս տեքստի վերնագիրը չի թելադրում, թե ում է ուղղված այն, սակայն վերջին նախադասությունները անասարկելիորեն վկայում են, որ այն ուղղված է Աղվանից վարդապետներին, երբ ասում է, թե Աստվածամոր պատկերի պատմությունը գտնվում է «մօտ ի Չեզ, ի վանդ որ Զովաթիկ կոչի, մասն ի բաղաթիկ, որ Պարտապ կոչի»: Արդ, թե՛ Զովաթիկ վանքը և թե՛ Պարտապը գտնվում էին Աղվանից աշխարհում: Սակայն և պետք է նշել, որ նամակի վերջին բառերը՝ «փշեա՛ր դմեզ թողօրս սրբութեանդ Չերոյ» ենթադրել են տալիս, որ նամակի ցնկալորդ ոչ թե մի քանիսն են, այլ մեկը, այն էլ բարձրաստիճան եկեղեցական:

Որքան էլ որ այս ցնկարձակ տարբերակը ամբողջական տեսք ունի համատուտի նկատմամբ, այնուամենայնիվ այն չի կարելի ամբողջական և նախնական օրինակը համարել: Բանն այն է, որ մեզ հաջողվեց գտնել նաև Սու. Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թղթի մի երրորդ տարբերակ, Մատենադարանի հմր. 1216 ձեռագրում (էջ 217ա—բ), գրված 1283 թ.-ին, անվերնագիր, որի մեջ կան մի քանի տարբեր, որոնք բացակայում են նախորդ երկու տարբերակներում, իսկ որոշ կետերում էլ այն տարբերվում է վերջիններից:

Այս տարբերակում Սու. Սյունեցու թղթից առաջ գրված է այդ թղթի գրության պատմությունը, որ և մեջ է բերված մի հատված Սու. Սյունեցուն ուղղված նամակից, որի պատասխանն է հանդիսանում Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թողթը, թեպետև այստեղ Սյունեցուն հարցում անողը ոչ թե Աղվանից վարդապետներն են, այլ՝ Հայոց Այնուամենայնիվ, այս տեքստը նվազ ամբողջական է նախորդ ցնկարձակ տարբերակից:

Սուորս բերում ենք Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թղթի երրորդ տարբերակը.

«Յեա ամենայն հարցմանց վարդապետաց Հայոց քնդ մեծ իմաստասերն Հայոց տէրն Ստեփաննոս Սյունեաց եպիսկոպոս, յառնին և զայս հարցանել. «Ո՛վ մեծ յուստորիչ և ակն պատուական տանս Թորգոմեան, որ զխաարն անգիտութեան հալածեցեր յաշխարհէս և լուցեր զամենխեան յոտով զիտութեան: Աղաչեմք զքեզ, զի գրով պա-

տուական աշոյ և աշխատաւոր մատանց Չերոյ առանդեցես մեզ, եթէ ո՛րք են պահք առաքելադիրք, կամ թէ ո՛րք են եղեալ վարդապետացն Յունաց, և կամ աղօց վարդապետացն»: Եւ եւ գրով յայս արարեալ, եթէ յայտնի և անվրեպ վարդապետութեամբ հաստատեցար, եթէ՝ Սկիպրն ամենայն պահոց է սրբաբն և չորեքշաբթին՝ կարգեալ յառաքելոցն սրբոց: Եւ պահք բառասներորդացն ի եռցունց իսկ յառաքելոցն սրբոց և ի Յակոբայ արդարայ հաստատեալ է: Եւ պահք Ճընդեանն Տեառն ի մեծէն Կիրզէ յերեսադէմի հայրապետէն հաստատեցաւ ամենայն երկրի: Եւ պահք Սրբոյ Աստուածածին յառաքելոցն սրբոց կարգաւորեցաւ ինն ար, քանզի ասէին եթէ զինն ար կացին ի պահս և յաղաքս քնդ Տիրամարն: Իսկ կին մի ի սպասարաց Տիրամարն, անուամբ կնոջն Եղի Մամրազայ, երթեալ քնդ սրբոյ առաքելոցն Թումայի ի Հնդիկս և անդ երեսուն ար պահէր զպահս Աստուածամարն: Քանզի ասէր, եթէ երեսուն ատորք յառաջ քան զփոխումն [է]սո եւս հրաման ի երեշտակէն և անսուղ պահեաց: Ուստն ամենայն կանայքն Հնդկաց և երեսուն ար պահէն մինչև զայստը // ժամանակի: Բայց պատկեր Տիրամարն տարե[ա]լ հանգուցաւ Հեռամբ առաքելոյն Բարթողոմէոսի յաշխարհն Անձնացեց, ի տեղին որ կոչի Հոգեաց մանք: Չոր քառյ մեծն Ներսէս եկեալ ի Հայս և զամենայն բարեկարգութիւն յարինեալ յաշխարհիս՝ ժողովեալ զամենայն բորոսս աշխարհիս և տարեալ ի պատկեր Տիրամարն՝ դեղ բժշկութեան գտանել անդ, բարեխաւսութեամբ իսկուռ[ւ]ոյն և Աստուածածին: Եւ հրամայէ ամենայն աշխարհիս ամ յամէ անդ ժողովել, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, և մեծաւ փափագանաւ զիշտակս նորա կատարեալ՝ ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ, որում փառք յախաւանս. Ամէն»:

Բնեւոր Սու. Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թղթի երեք տարբերակները կատարվածքային տեսակետից՝ ունենում ենք հետևյալ պատկերը.

Առաջին համատուտ տարբերակը մի մասանի է և բովանդակում է առաքելական պատկերի հիմնադրման պատմությունը:

Երկրորդ՝ ցնկարձակ տարբերակը բաղկացած է երկու մասից և վերջաբանից: Առաջին մասը վերաբերում է առաքելական պատկերին, իսկ երկրորդը՝ Աստվածածնի պատկերի պատմությունն է:

Երրորդ տարբերակը եռամաս է՝ թղթի գրության պատճառը, պատկերի մասը և Աստվածածնի պատկերի պատմությունը:

Այժմ քննենք ամեն մի մաս առանձին-առանձին:

* * *

Ա.—Երեք տարբերակներում էլ առկա է պահքերի հատվածը, թեպետև նկատելի տարբերություններով:

Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թղթում խոսվում է հետևյալ պահքերի մասին.

ա.—Ուրբաթ և չորեքշաբթի օրերը.—Երեք տարբերակներն էլ նշում են, որ այս օրերի սահեցողությունը հաստատվել է առաքյալների կողմից և ըստ Ա և Բ տարբերակների՝ հեթանոսական կոռուքիին մատուցվող պոհերից հեռու մնալու նպատակով:

բ.—Քառասնորդական պահք.—Երեք տարբերակներն էլ նշում են, որ այս պահքը նույնպես հաստատվել է առաքյալների կողմից, իսկ Գ տարբերակը առաքյալների կողքին ավելացնում է նաև «և ի Յակովբայ արդարոյ»: Ըստ Ա և Բ տարբերակների՝ այս պահքը նույնպես հաստատվել է հեթանոսական կոռուքիին մատուցվող պոհերից հեռու մնալու նպատակով:

գ.—Վարդավառի պահք.—Ըստ Ա և Բ տարբերակների՝ հաստատվել է Հակովբոս առաքյալի կողմից:

դ.—Սուրբ Նշանի պահք.—Ըստ Ա տարբերակի՝ հաստատվել է առաքյալների կողմից, սակայն ավելի հավանական է թվում Բ տարբերակի տեղեկությունը, ըստ որի հաստատվել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու կողմից, քանի որ Ա տարբերակի այդ հատվածը աղավաղված է թվում:

ե.—Աստվածածնի պահք.—Երեք տարբերակներն էլ վկայում են, որ այս պահքը հաստատվել է առաքյալների կողմից: Ըստ Ա և Բ տարբերակների՝ Աստվածածնի փոխումից առաջ բոլոր առաքյալները հավաքվեցին Ս. Կույսի մոտ և ուրբաթ օրվանից մինչև հաջորդ ուրբաթ պահք պահեցին: Ըստ Գ տարբերակի առաքյալները կարգավորեցին այս պահքը՝ 9 օր պահելու համար:

զ.—Աստվածածնի երեսնօրյա պահք.—Համաձայն երեք տարբերակների էլ, Աստվածածնի սպասավորներից մեկը՝ Նոյեմկարա կամ Նոյիմամրապա անունով մի կին, Թովմա առաքյալի հետ գնում է Հնդկաստան և այնտեղ 30 օր Աստվածածնի պահք պահում՝ պատճառաբանելով, թե Ս. Կույսը իր փոխումից առաջ 30 օր պահք պահեց, ըստ Գ տարբերակի՝ հրեշտակի հրամանով: Եվ Հնդկաստանի կանայք էլ սովորեցին պահել 30 օր:

է.—Տիրոջ ծննդյան պահք.—Հաստատվել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու կողմից՝ ըստ Գ տարբերակի:

ը.—Ս. Գևորգի պահք.—Հաստատվել է Ս.

Գրիգոր Լուսավորչի կողմից՝ ըստ Բ տարբերակի:

* * *

Բ.—Աստվածածնի պատկերի պատմությունը առկա է Բ և Գ տարբերակներում: Պատկերի ստեղծման պատմությունը կա միայն Բ-ում, ըստ որի առաքյալները, որպեսզի Ս. Կույսի վերափոխումից հետո չգրկվեն նրա սուրբ դեմքի տեսողությունից, աղաչում են Ս. Կույսին, որ փայտեղեն անոթը իր դեմքին դնի, որի հետևանքով Ս. Կույսի պատկերը տպվում է այդ փայտի վրա: Ըստ Բ տարբերակի՝ այդ պատկերը Ս. Թադևոս և Ս. Բարթողիմեոս առաքյալները բերում են Հայաստան և պահում իրենց մոտ, մինչև իրենց նահատակվելը, որից հետո պատկերն անհայտանում է և միայն 266 տարի անց, Տրդատի 15 տարի թագավորելուց հետո, հայտնվում է այն «սքանչելի լուսոյ ծագմամբ» Անձևացյաց գավառի Ոգյաց վանք կոչված տեղում, ուր և շտապում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և կառուցում Ս. Աստվածածնի եկեղեցին:

Գ տարբերակում ոչ մի խոսք չկա Աստվածածնի պատկերի անհայտացման և հրաշքով վերստին գտնվելու մասին: Ըստ այդ տարբերակի՝ Տիրամոր պատկերը Ս. Բարթողիմեոս առաքյալը բերում և հաստատում է Անձևացյաց աշխարհի Հոգյաց վանք կոչված տեղում: Գ տարբերակում կա մի հետաքրքիր նորություն. Մեծն Ներսեսը հավաքելով բորոտներին՝ բերում է Տիրամոր պատկերի առջև՝ Աստվածածնի բարեխոսությամբ բժշկվելու համար: Մեծն Ներսեսը նաև հրամայում է, որ ամեն տարի այնտեղ հավաքվեն արք և կանայք, ծերք և տղայք՝ Ս. Կույսի հիշատակը տոնելու համար:

Մեզ համար կարևոր նշանակություն ունի Ստեփանոս Սյունեցու այն վկայությունը, թե Հոգյաց վանքի Աստվածածնի պատկերի հայտնվելու պատմությունը գտնվում է Ջըրվլըտիկ վանքում:

Հոգյաց վանքի Աստվածածնի պատկերի պատմությունը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Մովսես Խորենացու անունով մեկ հուսած «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ յորում եւ բանք մարգարեականք եւ վասն փոխման Աստուածածնին թէ որպէս եղել կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին ի փայտն եւ թէ յոյր ծեղն և քինչ եղել պատճառք խնդրոյն կամ թէ յումմէ բերաւ ի Հայս» գրությամբ¹²:

Ա. Մ. Գարագաշյանը, քննելով այս գրու-

¹² Սրբոյ Խորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վնեստիկ, 1865, էջ 283—296:

բյուրեր, եկեղ է այն եկեղեցաբարձրան, թե «Այս առասպելական գրքում, առ հասարակ ծանոթ լրքե բողոք հորենացող առ Մահալ Արծրու-նի՝ է գործ անվաներ...»¹² հեղինակ թղթին չէ ոչ յառաջ և ոչ յետոյ քան զժ դար...»¹³ Բա-լեպաշտ խաբեութիւն, որ սովորական էր ինն եկեղեցական մատենագրութեան՝ կը թե-լալը՝ անանուն ունեն գրել ժ դարուն, թերևս վկայարանութեմ (վկայ) ուստեք կամ ստորական առասպել անելով՝ գարտնութիւն պատկերին Հոգեաց վանոց...»¹⁴:

Արիստակես եպս. Սեդրակյանը իր «Հա-րատանեաց եկեղեցու պատկերարգութիւ-նը» գրքում, խոսելով նոյն գործի մասին և քննելով դրա գոյության թվականի հարցը, կարակցելով է, թե «անկասկած է, որ Կեղծ-հորենացին գրել է թուղթը 786 թ. հետո և 859-ից հառաջ»¹⁵:

Եթե քստ Ա. Մ. Գարագաշյանի՝ «Նպա-տակ թղթին կը թոյն թէ էր ցուցնել զերկիրն Անձնացեաց իրրն ասպարէկ առաքելութեան Բարբողիսմոսի»¹⁷, ապա քստ Արիստակես եպս. Սեդրակյանի՝ «Նպատակը միմիայն կեդրոնանում է Հոգեաց վանքի առաքելա-հառաւառ լինելու նախապատկությունն և նո-րա պատկերը առաքելական ծագումն և հիւ-

տածո առաքած սքանչեւանքաշ պորտպունն ապացուցանելու վրա»¹⁸:

Մեր նպատակը չէ աչտեղ քննել հորենա-ցու անունով մեզ հասած այս գործի հեղի-նակալին պատկանելության և թղթի գոյության թվականի հարցերը:

Սակայն Ստեփանոս Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թուղթը մեզ հնարավորություն է քն-նելուն խոսելու մի կարևոր հարցի մասին: Արիստակես եպս. Սեդրակյանը հորենացու անունով մեզ հասած թուղթը համարելով 8—9-րդ դարի գործ՝ փորձում է աղայիսով մի կողմից մերժել Հոգեաց վանքում գտնված Աստվածածնի պատկերի հնացույն ծագումը և մյուս կողմից ապացուցել Հայ եկեղեցու պատկերածարտական դիրքորոշումը: Հետե-վաբար, Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թուղթը մի թանկագին փաստաթուղթ է վերոհիշյալ երկու հարցերի վերաբերյալ:

Համեմատելով Ստեփանոս Սյունեցու և Մովսես Խորենացու անունով պահպանված վերոհիշյալ թղթերը՝ նկատում ենք նախ և առաջ դրանց սերտ կապը: Այսպես, մի շարք մտքեր և նախադասություններ համ-ընկնում են միմյանց, ինչպես, օրինակ.

Մովսես Խորենացի

Յովհաննէս քնո այլ առաքեալսն աղաչէր զՏիրամարն՝ ղնել զփայտեղէն անօրն ի վե-րայ աստուածաւորայ երեսաց խրոց...¹⁹

Խորհեցեալ այնուհետև և Յովաննու քնո այլ առաքեալսն աղաչել զՏիրամարն իւ-րեանց, ղնել զփայտեղէն անօրն ի վերայ աստուածաւորայ պատկերին իւրոյ...²⁰

Եվ կամ՝ Մովսես Խորենացու անվամբ մեզ հասած թղթում Ս. Կույսի պատկերը ներկա-լացված է իբրև դեղ և բժիշկ բորոտության. «և բորոտը, որ էին ի քաղաքին, գալին առ առաքեալսն և օծանէին խղով, և տեսնա-

Ստեփանոս Սյունեցի

Ա տարբերակ

և ապա զփայտեղէն անօրն եղ ի վերայ երեսաց խրոց, աղաչանալք սուրբ առաքե-լոցն...

Բ տարբերակ

և ապա եղնայ անօր փայտեղէն ի սուրբ դէմնն իւր սրբուհոյն՝ աղաչանօք սրբոց առաքելոցն...:

զրէին սուրբ պատկերսն, և առժամայն բժշկէին յախտիցն»²¹:

Ստեփանոս Սյունեցու թղթի Գ տարբերա-ւում նույնպես Աստվածածնի պատկերը ներ-կայացված է իբրև բորոտության հիվանդու-թյան բժիշկ. «Չոր յետոյ մեծն Ներսէս... ժո-ղովեալ զամենայն բորոտս աշխարհիս և տա-րեալ ի պատկեր Տիրամարն՝ ղնել բժշկու-րեան գտանել անդ»:

Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ այս եր-կու թղթերի միջև եղած տարբերությունները ավելի շատ և հատկանշական են, քան նմա-նությունները. այսպես, օրինակ.

Մինչ Խորենացու անվամբ մեզ հասած թղթում Աստվածածնի պատկերը կիսաբիս փայտի վրա նկարում է Հովհաննէս առաք-

¹² Ա. Մ. Գարագաշյան, Բնական պատմութիւն հայոց, մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 84:

¹³ Անդ, էջ 87:

¹⁴ Անդ, էջ 88:

¹⁵ Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակյան, Հայա-տանեայ եկեղեցու պատկերարգութիւնը, մասն Ա, Ա.—Պետերբուրգ, 1904, էջ 190:

¹⁶ Ա. Մ. Գարագաշյան, անդ, էջ 80:

¹⁷ Արիստակես եպս. Սեդրակյան, անդ, էջ 185:

¹⁸ Ա. Մ. Գարագաշյան, անդ, էջ 82:

¹⁹ Մովսես Խորենացի, անդ, էջ 290—291:

²¹ Անդ, էջ 293:

յալը²², ապա ըստ Ստ. Սյունեցու թղթի (Բ տարբերակ), երբ առաքյալները փայտը դնում են Աստվածածնի դեմքին, նրա վրա տալով է Աստվածածնի նկարը: Այսինքն, ըստ Ստ. Սյունեցու թղթի, Հոգյաց վանքի Աստվածածնի պատկերը անձեռագործ է:

Ստ. Սյունեցու թղթի Բ տարբերակը խոսում է Ս. Թադևոս և Ս. Բարթոլոմեոս առաքյալների մահից հետո Աստվածածնի պատկերի անհայտացման և միայն 266 տարի հետո, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրոք, նրա գյուտի մասին, մի յուրահատուկ տարր, որ չկա ո՛չ Մովսես Խորենացու անունով մեկ հասած թղթի և ո՛չ էլ Սյունեցու թղթի Գ տարբերակի մեջ:

Այս և նույնպիսի նմանությունները և տարբերությունները վկայում են, որ թե՛ Մովսես Խորենացու անունով մեկ հասած թուղթը և թե՛ Ստ. Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թուղթը իբրև աղբյուր ունեցել են մի շատ ավելի հին գրություն: Արդեն Ստ. Սյունեցին իր թղթում (Բ տարբերակ) վկայում է այդպիսի մի գրության մասին:

«Ետևաբար, անկախ այն հարցից, թե Մովսես Խորենացու անվամբ մեկ հասած թուղթը ո՞ր դարի գործ է, միանգամայն բացահայտ է, որ Հոգյաց վանքի Աստվածածնի պատկերը գոյություն է ունեցել Ստ. Սյունեցուց դեռ շատ առաջ: Հոգյաց վանքի Աստվածածնի պատկերի պատմության մասին խոսելիս մնում է պարզել մի այլ հարց:

Որտեղի՞ց կարող էր Ստ. Սյունեցին իմանալ, որ Աղվանքի Զրվշտիկ վանքում կար Աստվածածնի պատկերի գյուտի պատմությունը:

Նախ՝ նա կարող էր այցելած լինել այդ վանքը և տեղում տեսնել այն: Այս անշուշտ անհավանական չէ, սակայն այդ մասին ոչ մի պատմական փաստ չունենք:

Երկրորդ՝ որևէ մեկը կարող էր Զրվշտիկ վանքից գալ Ստ. Սյունեցու մոտ և նրան ասած լինել նման մի պատմության գոյության մասին:

Սակայն մենք ավելի հավանական ենք համարում մի այլ լուծում:

Ստ. Սյունեցին, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, Դվինի Հայոց Կաթողիկոսարանում նախնական կրթությունն ստանալուց հետո, գնացել է Մաքենացվոց վանք և ուսանել. «Եւ յետ լնոյ հասակին... գնայր ի համբաւատենչ և մեծաքանչ հանդիսարանն, ի հրեշտակեալ կրօնաստանն սուրբ և յԱստուածաբնակ առաքինարանն Մաքենացաց, առ աստուածապգեաց սերոբէատիպ հարանց հայրն Սաղօմ... Եւ անդ տուեալ զանձն ի մեծամեծ

սքնութիւնս և լանդմբերելի վարս մշտաջան առաքինութեանց...»²³:

Օրբելյանի մեկ այլ վկայության համաձայն, երբ 727/728 թ. Մովսեսի վորսվարներից Բաբան պարսիկը ասպատակում է Գեղարքունիքը և ավերում «փոռակեղի ուխտն Մաքենացաց... կրօնաւորքն նախմաց եղեալ և յերկուս բաժանեալ՝ կէսքն գնացին ընդ հօրն Սաղօմի, ոչ առաջնոյն որ հարանց հայր կոչեցաւ, այլ ընդ նորին աշակերտին, ի գաւառն Շիրակայ, ի սուրբ ուխտն Զրեակ. յորում պայծառանայր սոյն այս Սաղօմօն ճգնութեամբ սինամուտ լեալ: Եւ կէսքն գնացին ի յԱդուանս առաջնորդ կալեալ զմի ոմն յեղբարցն՝ բնակեցան ի Միհր-Ներսէհեալ վանքն որ է Զրվշտիկ»²⁴:

Արդ, այս դեպքից մեկ-երկու տարի հետո Ստ. Սյունեցին դառնում է Սյունյաց աշխարհի միտրոպոլիտ: «Ետևաբար, նա Մաքենացվոց վանքում ուսանած տարիներին՝ կարող էր տեսած լինել Տիրամոր պատկերի պատմությունը այդ վանքի ձեռագրերում, որոնք և այդ վանքի վանականները իրենց հետ տարել էին Զրվշտիկ վանք:

Կարծում եմ, ավելորդ չի լինի այստեղ նշել նաև, որ Զրվշտիկ վանքը, որ կոչվել է նաև Ներսիհիի կամ Եղիշե առաքյալի վանք, Ե դարից սկսած եղել է Աղվանքի նշանավոր վանքերից մեկը, իսկ Ե դարի Բ կեսին և Ը դարի սկզբին դարձել Աղվանքի առաջին վանքը և, կարելի է ասել՝ Աղվանից Կաթողիկոսության գրապահոց-արխիվը²⁵:

*
* *

Գ.—Մնում է մեկ խոսել Ստ. Սյունեցու՝ Աղվանից ուղղած թղթի երրորդ մասի՝ թղթի գրության պատճառը պարունակող հատվածի մասին, որ կա միայն Գ տարբերակում:

Այս հատվածում հիմնական հարցն այն է, որ Սյունեցուն դիմողները ոչ թե Աղվանից վարդապետներն են, այլ՝ Հայոց:

Վստահաբար կարող ենք ասել, որ սա թյուրիմացություն է, քանի որ թղթի բոլոր տվյալները վկայում են, որ այն ուղղված է Աղվանից վարդապետներին և կամ Աղվանքի մի բարձրաստիճան եկեղեցականի:

²³ Պատմութիւն Նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սխնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 132:

²⁴ Անդ, էջ 159:

²⁵ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 300, 303—304, 309 և այլն:

Տե՛ս նաև Մակար եպս. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Ա հտ., Վաղարշապատ, 1902, էջ 51, 52, 58, 59, 61, 86, 120 և այլն:

²² Անդ, էջ 290: